

Muuseum näitab keelt

Tiit Hennoste

Tartu ülikooli arvutilingvistika teadur

Kristiina Ross

eesti keele instituudi vanemteadur

Eesti Rahva Muuseum näitab keelt. Selle näituse nimi sündis ühel ajurünnakul ja hakkas kõigile meeldima. Keele näitamine on teatavasti kahetähenduslik fraas. Ülekantud tähenduses märgib see teatud suhtumise väljendamist, mille nüanssidest võib igaüks ise mõtelda. Otsesõnu peaks see tähendama, et näidatakse midagi, mida saab näidata. Tegelikult on keel abstraktne nähtus, mille näitamine on vägagi keerukas.

Mis on keel?

Mis on keele olemus olenemata sellest, kelle keel ta on? Keel on mõtlemist vormiv organ, on öelnud kuulus saksa keelefilosoof Wilhelm von Humboldt 19. sajandil. 20. sajandi moodsa lingvistika isa Ferdinand de Saussure on aga arvanud, et keel on märgisüsteem, mis väljendab mõtteid. Ja tänapäeva põhiline infoallikas Wikipedia teab, et keel on sümbolite süsteem informatsiooni kodeerimiseks ja dekodeerimiseks. Seega on keel miski, mille abil antakse edasi mõtteid, ja mis ühtlasi ka ise mõtlemist vormib. Aga 1960. aastate keeleuurimise suurelt revolutsioonäärilt, ameerika keeleteadlaselt Noam Chomskylt pärineb lause *Värvusetud rohelised ideed magavad raevukalt*. See näitab hoopis, kuidas keele süntaks saab töötada täitsa korralikult mõtetest hoopis sõltumatult. Vähemalt siis, kui tõlgendada seda lauset mitte-metafoorselt.

Sellel näitusel saab näha erinevaid viise ja võimalusi, kuidas eesti keeles mõtteid edasi anda ning infot kodeerida. Näiteks on üks keele oluline osa häälikud ja tähed, ehituskivid, mille abil moodustatakse ja kirjutatakse üles sõnu. Need tunduvad meile endastmõistetavad asjad. Sellel näitusel saab kuulda mitte ainult häälikuid, vaid ka eestikeelseid häälitsusi. Siin saab kuulda, kuidas suudab eesti keele häälikute ja sõna-

dega toime tulla keelesüntesaator. Ja ühtlasi saab vaadata seda, kuidas häälikute edastamise ja mõtlemise vormimise vahendid on aegade jooksul muutunud. Need võivad olla erinevad kirjutusviisid tähtkirjast punktkirjani, häälikuline keel ja viipekeel. Samas, ka tähekujud, mille abil me kirjutame, ei ole alati samasugused olnud.

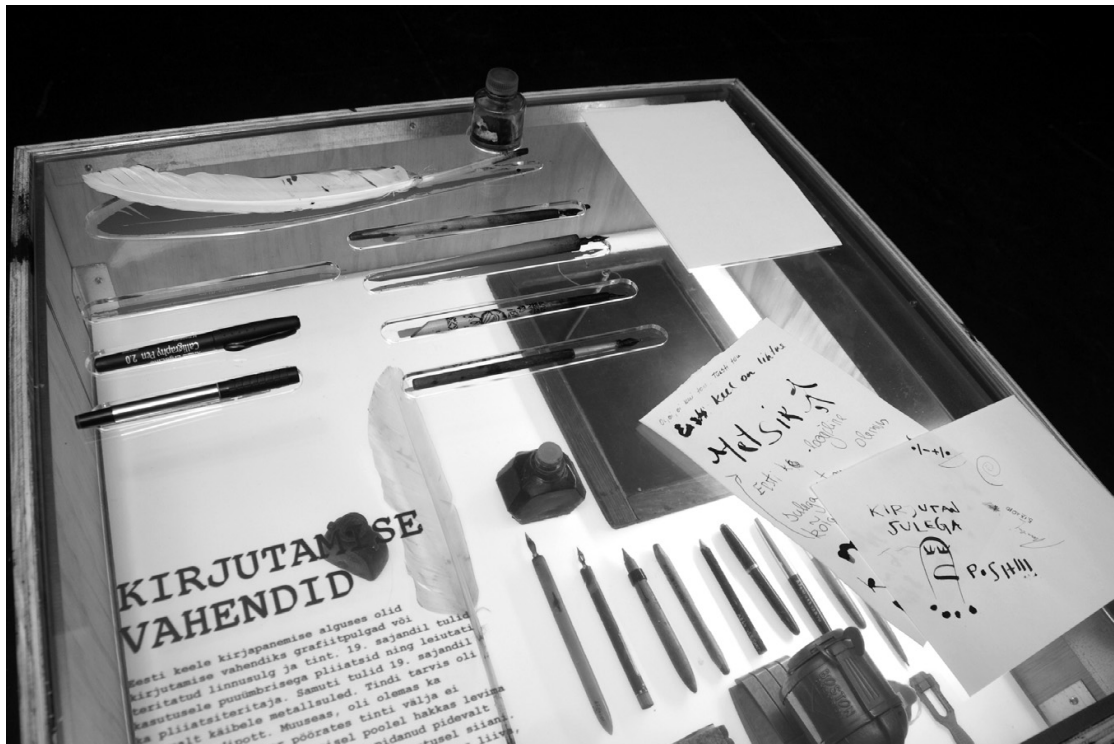
Keel ja murre

Keel on see, mis üht rahvast rahvaks teeb, on ütelnud Carl Robert Jakobson. Eesti keele puhul mõeldakse rahvaks tegija all vaikimisi ühiskirjakeelt, normikeelt, normingulist keelt, standardkeelt, kuigi selle esimene variant sündis baltisaksa pastorite hoolet vähemalt kaks sajandit enne eesti rahvust.

Paljudele seostub eesti keel aktusekõnede ülistusega ilusale emakeelele või lehekommentaaries loetud pahameelekirjutistega nende vastu, kes seda ilusat keelt solgivad. Kindlasti seostub see paljudele (sh siinkirjutajatele) emakeele tunnis tehtud käänd- ja pöördkondade määramise drilliga. Ja eriti palju seostub see punase värviga, millega on parandatud ära kõik koolikirjandi või etteütlu kirjavead. Sellel näitusel ei ole emakeele ülistust ega õigekirjavigu. Siin on üldse väga vähe kirjakeelt. Küll aga on võimalik eesti keelt ise teha. Võib ehitada tüvedest ja lõppudest sõnu ning luua ise uusi sõnu arvutiprogrammi abiga, mille sõnade tegemise ideed on laenatud otse Johannes Aavikult.

Tegelikult on keelt kui ühtsust väga raske defineerida. Juudi keeleteadlasele Max Weinreichile on omistatud ütlus *Keel on murre oma armee ja laevastikuga*. Praktikas ongi olemas erinevad murded ja registrid, mille all mõeldakse sotsiaalseid, territoriaalseid ja situatiivseid allkeeli.

Ameerika lingvist Edward Sapir on öelnud, et kõne uskumatu mitmekesisus on vähemalt sama muljetavaldav kui selle universaalsus. Veel viiskümmend aastat tagasi kõnelesid paljud eestlased vähemalt kodus oma kodukohakeelt. Vahepeal olid murrakud peaaegu kadunud. Nüüd on nad hakanud vaikselt taas elujõudu saama. Eestimaa on väike, põhjast lõunasse ja idast läände vaid kolmesaja kilomeetri ümber. Aga tema murrakute lapitekk on tohutu kirju, nagu saab kogeda näituse keelekaarti vaadates ja kuulates. Võib alustada Peipsi rannikult idamurde alalt, liikuda üle kesk- ja läänemurde saartele. Ja võib alustada põhjarannikult ja liikuda üle kesk- ja Tartu murde Võrumaale.

Siis saab kuulda, kuidas muutuvad sõnad, grammatika, toon ja isegi kõnetempo. Saab kuulda keelt ilma sõjaväe ja laevastikuta. Ja see, kes oma esivanemate päritolukohta teab, saab kuulata, kuidas võisid tema vanavanemad või vanavanavanemad iga päev kodus kõnelda. Sellele lisaks saab sellel näitusel näha ka selliseid allkeeli, mida seni on pigem varjatud, nagu eesti viipekeel.

Keel ja aeg

Kust tuleb keel ja kuidas on ta meie olemisega seotud? Ulmekirjanik Willan S. Burroughs'ile on omistatud mõte, et keel on viirus kosmosest. Keel on olemise koda, kõlab saksa filosoofi Martin Heideggeri kuulus tsitaat. Kust tuleb selle koja sisu ja sisustus? Keel laenab ja loob ise. Keeles on korraka kasutusel sõnad, mis on seal olnud aastatuhandeid, ja sõnad, mis on sinna tulnud viimase kümne aasta jooksul. Keel ületab ja ühendab sajandeid. Me paneme kokku fraasi „emaga hambaarsti juures” ning ei mõtle sellele, et „ema” on vähemalt 6000 aastat vana uurali ühissõna, „hammas” laen läti ja leedu keelte eelkäijalt umbes 3000 aastat tagasi ja „arst” alamsaksa laen, mis jõudis eesti keelde keskajal. Lisaks on muutunud aegade jooksul keele grammatika. Ja seetõttu

võib sõna tüvi olla tuhandeid aastaid vana, kuid näiteks käändelõpp vaid mõni sajand, nagu kaasäitleva käände oma.

Nii ei ole keel mitte klassitsistliku fassaadiga maja, milles kõik proportsioonid on ilusasti mõõdetud ja kaalutud harmooniliseks tervikuks, nagu armastavad mõelda paljud keelekorraldajad. Pigem on keel nagu Eesti linnade agulimaja, mida on sajandi jooksul mitu korda ümber ehitatud, juurde ehitatud, maha lammutatud, et kohandada seda majas elava pere uute soovide ja vajadustega. Just see teeb keele huvitavaks ja lausa põnevaks materjaliks.

Keel kui probleem

Kui me keele abil mõtleme või suhtleme, siis teeme seda tohutu kiirusega, kõneldes 2–3 sõna sekundis ja mõeldes veel kiiremini. Ja seda tehes peame kogu aeg langetama tohutu kiirusega paljusid otsuseid. Kas vastata sõbra tervitusele „tsao”, „tsau”, „tsauki”, „tsuka” või hoopis „tere”. Kas vastata sünnipäevakutsule jaatavalt või eitavalt. Ja kui jaatavalt, siis kas „jah”, „muidugi”, „tulen tulen” või mingit muud moodi. Kui me lauset moodustame, siis on meil iga hetk mitu võimalust valida sõnu ja nende järjekorda.

Eestis on vähemalt 13. sajandist peale elanud eri rahvaste esindajaid (sakslased, venelased, rootslased jm). Nad on põhiliselt kasutanud oma keeli, millesse tuli ajapikku eesti keele laene (nt *kaubamaška*) ja lisandus eesti aktsent. Kui võõramaalane õpib eesti keelt, siis on tema ees veel enam probleeme. Õppida ära käänamine ja pööramine, mida emakeeles ei ole üldse või on see hoopis teistsugune. Kui palju keelt õppida?

Keel on probleem vaegkuuljate ja vaegnägijate jaoks, kes peavad kasutama teistmoodi märke suulises või kirjalikus suhtluses. Nii on keele kasutamine pidev probleemide lahendamine.

Uuritud keel

Tegelikult on suur osa sellel näitusel esitatust mitte keel kui selline, vaid uurija käest läbi käinud keel. Uurija annab nimed käänetele ja ütleb, et need on käänded, mitte miski muu. Uurija analüüsib väheseid olemas olevaid keelekilde minevikust ja proovib nende ning sugulaskeelte abiga rekonstrueerida suuremaid tükke, et näha, millised olid eesti keele sõnad või laused kaks tuhat või tuhat aastat tagasi. Ja me teame,

et kunagi pandi eesti keelt kirja hoopis selliste õigekirjareeglite järgi, mille eest saaks tänapäeval koolis ilmselt hindeks nulli.

Keelt on uuritud erinevate vahenditega. Suur osa keeleuurimisest on aastasadu olnud lihtsalt uurija mõtlemine omaenese keele üle. Praktikas tähendab see mõtlemist enam oma keelekompetentsi, oma keelest kujunenud ja kujundatud arusaamade, vähem tegeliku keelekasutuse üle, mis paljuski jääb sellisele mõtlemisele kättesaamatuks. Nii on üha enam hakatud uurima keelt korpustes, näiteks suulist keelt sellisel kujul, nagu see on salvestatud kellegi tegelikus suhtlemises. Kõige keerukam on tehniliselt olnud uurida foneetikat, häälikuid ja nende moodustamist. Selleks on kasutatud nutikaid vahendeid ja võtteid. Näiteks kunstlikku suulage.

*Keel on inimese kõige suurem vaenlane, ütleb eesti vanasõna.
Millest ei saa rääkida, sellest tuleb vaikida. Ludvig Wittgenstein*